

G. A.-Né

Életrajz

G. A.-né filigrán, mozgékony idős hölgy, aki egy 1990-es években épült társasház másfélszobás lakásában lakik, amelynek van egy kis fürdőszobája és teakonyhája. A lakás modern bútorokkal van berendezve, és a falakat uraló, angol és magyar nyelvű könyvektől roskadozó könyvespolcok mellől a számítógép sem hiányzik. Szelleme friss, a mai napig dolgozik, saját vállalkozást visz.

Dédszüleimről keveset tudok. Az anyai nagymamám, Engel Laura csecsemő volt, amikor az apja meghalt. Tudom, hogy Engel Józsefnek hívták, és valami nagyobb uradalomban dolgozott Gyomán [A 18–19. század során számos település kapott, főleg az Alföldön és a Dunántúlon mezővárosi jogokat, így 1830-ban Gyoma is. 1870-ben azonban megszűnt a szabad királyi városok és a mezővárosok jogi elhatárolása, a mezővárosok többsége pedig – miként Gyoma is – a községek közé süllyedt. A Békés vm.-ben lévő nagyközségnek 1910-ben 11 700, 1920-ban 12 000 lakosa volt. – A szerk.], olyan intézőféle lehetett. A felesége lánykori neve Weisz Kati volt, és kevéssel a nagyapám halála után férjhez ment, azt hiszem, valami Goldsteinhez, a keresztnévét nem tudom. Az első házasságából volt két gyermeke, az 1870-ben született Engel Sándor és a nagymamám, Laura, aki 1872-ben született. Aztán ettől a Goldstein nevű valakivel kötött házasságából még született Miksa, Gizella, Antónia és Szami [Valószínűleg a Sámuelt becézték így a családban, az interjúalany csak Szami néven ismeri. – A szerk.]

Apai részről, Kauders Dávid nagyapám már eleve elég idős ember volt, amikor ezt a házasságát kötötte, amely a mi családukban folytatódott. Özvegyként vette feleségül a nagymamámat, Steiner Franciskát, akinek az apja Steiner Salamon, ugyancsak Gyomán élt, gabonakereskedő volt. Állítólag jómódú volt, de elszegényedett.

Mind a két család nagyon nehéz körülmények között élhetett. Erre csak abból következtetek, amit gyerekként hallottam. Az anyai nagymamám velünk lakott, és bár nem voltam egészen kilenc éves, amikor meghalt, nagyon sok emlékem van vele kapcsolatban. Mindig jöttek hozzá a testvérei, mert nagy tekintélye volt a családban. És a beszélgetés mindig úgy folyt, hogy „De te nem segítettél, amikor a mama...” „Én segítettem, de te nem segítettél akkor, amikor...” „Akkor nem jöttél...” Tehát ilyen folyamatos szemrehányásból állt a beszélgetés, amiből egy dolog világosan kiderült: segítségre lett volna szükség.

A másik, amiért azt kell gondoljam, hogy az anyai nagyszülők szegények voltak: a lányok nagyon rosszul mentek férjhez. Gizella is és Antónia is özvegyemberhez ment feleségül. Gondolom, nem volt hozományuk. Giza néném nagyon jó házasságban élt Klein Sámuellel, akinek két fia volt az első házasságából, Andor és Béla, és született egy lányuk, Erzsébet. Olyan szegények voltak, hogy Giza néném az ágyneműt szabta föl, hogy a gyerekeknek inget, ruhát varrjon. Klein Sámuel gyári munkás volt az újpesti Wolfner-féle bőrgyárban [lásd: Wolfner család]. Béla fia is gyári munkás volt

ugyanott, és élete végéig munkás maradt, a végén ilyen művezetőféle. A holokausztot túlélte, megnősült, született két gyereke, de anyám halála után megszakadt velük a kapcsolat. Andor ószeres volt, a Teleki téren dolgozott. 1944-ben elvett egy cigánylányt, született egy fiuk, aki Magyarország legkiválóbb dzsesszdobosa lett. Nem jártunk össze a családdal, csak Andor járt hozzánk anyám haláláig. Klein Erzsébet férjhez ment Steiner Györgyhez, akitől született egy fia. Aztán mind, Giza, Erzsébet és a kisfia is Auschwitzban végezte. A férje túlélte a munkaszolgálatot, egy darabig járt hozzánk, megnősült, a feleségét is elhozta, aztán többet nem hallottunk róla.

Toni [Antónia] néni, a másik nagynéném, Singer Mártonhoz ment feleségül, aki szintén özvegyember volt. Nagyon rossz házasság volt, gyerek nem született. Antónia is Auschwitzban halt meg.

Az apai nagyszülőkről már többet tudok. Apai nagyapám 1854-ben született Gyulán [A Békés vm.-ben lévő Gyula városnak ekkoriban nem egészen 12 000 főnyi lakosa volt. Egyébként 1950-ig Gyula volt a megyeszékhely. – A szerk.]. Hogy milyen iskolai végzettsége volt, azt nem tudom, de azt tudom, hogy szobafestő volt, és nagyon tehetséges festő. Nem egyszerűen csak kifestette a lakásokat, hanem a családi legenda szerint: „Kauders úr, fessen már oda egy csokor virágot!” „Kauders úr, fessen már ide egy ezt, oda egy azt!” Sőt, a családi legenda szerint a gyulai megyei bíróságon látható hatalmas freskót részben a nagyapám festette. Utána néztem, Veres Gusztávot jelölik meg a freskó alkotójának, de köztudott, hogy ezek a pesti festők négerekkel dolgoztattak. És az egyik figurán állítólag a nagyapám vonásai fedezhetők fel. Nagyapám kártyázott. Tehát nagyon jól keresett, mégis nagyon nagy szegénységben éltek, mert hat gyerek volt (hét született, de egy meghalt még kicsi korában), és haza kevés pénz került. Nagyanyám értelemeszerűen háziasszony volt. Amikor feljöttek Pestre, valamikor 1914 körül, akkor a nagyapám a Magyar Színháznál [Az erzsébetvárosi Magyar Színház Beöthy László színháza volt, főleg drámai művek szerepeltek a műsorán. – A szerk.] kapott egy díszletfestői állást. Nem tudom igazán, miért jöttek fel, homályos érzésem, hogy az egy nagy nekilödulés időszak volt, tömegek jöttek fel vidékről Pestre. Feltételezem, hogy a háborúba katonának behívott emberek helyén jobb munkalehetőséget találtak Pesten. A gyerekeket szakmára kellett taníttatni, nyilván erre is itt volt több lehetőség.

Apai nagyszüleim első gyereke, Aladár 1890-ben született, ő is szobafestő lett. Margit, aki 1893-ban született, könyvkötő lett. 1895-ben született Imre, aki nyomdász lett. A Kner Imrével együtt tanult, és ott is dolgozott Gyomán. [Kner Izidor 1882-ben alapította a nyomdát Gyomán, és gyermekei (Imre, Endre, Erzsébet, Albert) tették a magyar könyvművészet rangos műhelyévé. Kner Imre öt évvel idősebb volt az interjúalany bátyjánál, tehát az együtt tanulás valószínűleg csak családi legenda. – A szerk.] Közben volt Sándor, aki meghalt, apám 1901-ben született, András 1902-ben és Pali 1904-ben vagy 1905-ben. Apámat kereskedősegédnek adták, mert nagyon vézna gyerek volt. Apám inas volt, a kereskedő vállalta, hogy megtanítja a divatáru-kereskedő szakmára, nem volt iskolai képzés párhuzamosan [lásd: kereskedelmi iskolák]. A boltban dolgozott, takarított, árut vitt haza, csomagolt, mindenes volt, de megtanították, hogyan öltözik, fésülködik egy kereskedősegéd. András is kereskedősegéd lett. Pali pedig lakatosinas [lásd: ipariskolák]. Tehát látszik, hogy a nagyapa a gyerekeit iparra adta, szakmát adott a kezükbe. Tehát a hat elemi után valami szakma. Apámnak nem is volt több iskolája, az 1950-es években szakírozta is ezért.

Aladár feleségét Mariskának hívták, két fiuk volt, Sándor és Gyuri. Sándor 1920 és 1922 között született, és részt vett az ifjúkommunista mozgalomban. Lexi néven ismerték, és megölték. Hogy

pontosan hol és mikor, azt nem tudom. Gyuri a nővéremmel volt egyidős, meghalt mint munkaszolgálatos. Emlékszem rájuk gyerekkoromból, de nem volt szoros kapcsolat köztünk. Aladár túlélte a háborút, nem tudom pontosan, hol. A felesége Bergen-Belsenből jött haza, és akkor elváltak. Aladár újránősült.

Margit nem ment soha férjhez, az anyjával lakott, és ő törődött vele. Imre, a nyomdász volt a kedvenc nagybácsim. Az Egyetemi Nyomdában dolgozott, és az egy olyan rangos valami volt az én gyerekkoromban. A szakszervezeti mozgalomban elismert ember volt már a háború előtt, de a háború után is nyomdász maradt, nem lett függetlenített funkcionárius, de mindvégig elkötelezett baloldali ember volt. A felesége, Mariska egy bugaci parasztlány volt, aki nem volt zsidó, és akivel rendkívül boldog házasságban éltek. 1944-ben a felesége oroszlántként mentette. Valahová elvitték Imre bácsit, nem munkaszolgálatra, mert ahhoz már idős volt, de nem tudom, hová, és Mariska utánament, kihozta onnan, és együtt bujkáltak [Nincs adat arról, hogy ez mikor történt, de a vegyes házasságokról 1945 elején a következőképpen rendelkeztek: 1945 elején a nyilas parlament felhatalmazta a zsidókkal összeházasodott keresztényeket, hogy elválhatnak házastársuktól mindennemű kötelezettségekkel járó következmények nélkül. A törvény azt is előírta, hogy a vegyes házasságban élő keresztények, akik nem hajlandók elválni, gyakorlatilag a zsidóellenes intézkedések hatálya alá esnek. (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat / Wilmington, Blackburn Int. Inc., é. n. [1988]). Ennek azonban gyakorlati jelentősége már nemigen volt, mert a nyilas vezetés (beleértve Szálasi Ferencet és kormányát is) ekkorra már elmenekült Budapestről, és rendelkezéseik lényegében már semmilyen hatással nem voltak a főváros zsidóságára. – A szerk.]. Apám összes testvére közül ők voltak azok, akikkel nagyon szoros, nagyon meghitt kapcsolat volt mind a kettőjük haláláig. Rákosszentmihályon laktak, és gyerekkorom nyarainak, kutyaszeretetemnek otthont adó kapcsolat volt. Gyerekük nem volt. 1970-ben halt meg. Farkasréten van eltemetve az urnatemetőben, mozgalmi temetése volt. Elég borzasztó volt. Életemben ez volt az első mozgalmi temetés, amin ott voltam. A feleségével mindvégig, haláláig törődött a családom.

A másik két öccsel, Andrással és Palival elég keveset találkoztunk. András és Pali inkább egymással voltak jóban. András gyerektelen volt, a feleségét Sárinak hívták, mind a kettőjüket megölték a háborúban. Nem tudom pontosan, milyen körülmények között. Pali ugyancsak meghalt a háborúban. A feleségét Bözsinek hívták. Két gyerekük volt, Tibi velem volt egyidős, és Ági talán négy évvel fiatalabb.

Ahhoz, hogy érthető legyen, miért nem volt kapcsolat a testvérek két csoportja között, előbb el kell mondanom az anyai ág alakulását. Már említettem, hogy a dédanyám kétszer házasodott, és mindkét házasságból született gyerek. Így az első házasságból született nagyanyámnak az édestestvérén, Engel Sándoron kívül volt négy féltestvére is: Goldstein Miksa, Gizella, Antónia és Szami. A Goldstein és Engel testvérek között soha nem volt egyenetlenség, ez egy nagyon összeforrott család volt.

Engel Sándor háromszor nősült. A múlt század [azaz: a 20. század] elején felköltözött Újpestre [Újpest: megyei város (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) ekkor még nem tartozott Budapesthez. Jelentős gyárváros gép-, villamossági, bőr-, szesz-, hajó-, gyapotfonó, fonó- és szövő-, szőrmefeldolgozó, cipő-, fémfeldolgozó- stb. iparral. Lakosainak száma a 19. század utolsó évtizedei óta gyors ütemben növekedett: 1880 és 1930 között majdnem hatszorosára nőtt (1880-ban 11 700 fő, 1890-

ben 23 500 fő, 1900-ban 41 900 fő, 1910-ben 55 200 fő, 1920-ban 56 500 fő). – A szerk.]. Volt egy Ervin nevű fia, aki technikus volt, és haláláig az Egyesült Izzóban dolgozott műszaki rajzolóként [Egger Béla és testvérei 1896-ban hozták létre az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.-t. 1903-ban kidolgozták a volfrámszálas, gázzal töltött izzólámpák gyártási eljárását, és 1911-ben beindították a termelést. 1912-től használták a Tungstam márkanevet. 1921-ben az Egyesült Izzóban alapították meg Európa első ipari kutatóintézetét. – A szerk.]. Ez akkoriban nagyon nagy dolog volt. Egyébként Ervin házas volt, feleségét Hoffmann Ellának hívták, 1931-ben született egy fiuk. Aztán Ella, a 13 éves fia és 74 éves apja mind Auschwitzban végezte. Ervin hazajött a munkaszolgálatból, de nem sokkal élte túl a háborút, 1945-ben belehalt a bánatba.

Goldstein Miksa bőrdíszműves volt, feleségül vett Jászberényben egy jó módú lányt (Donáth Fanninak hívták, és valamilyen rokonságban van azzal a Donáth családdal, amelyiknek tagja volt a politikus Donáth Ferenc, és annak fia, a protestáns lelkésszé lett László). Nekik két gyerekük született, Ilonka és Laci, 1911-ben és 1912-ben. Az első világháború alatt tönkrementek, és felköltöztek Újpestre. Goldstein Laci munkaszolgálatosként halt meg, Ilonka túlélte a holokausztot. Gyereke sohasem született. Az első férje a háború alatt halt meg, utána újra férjhez ment egy vidéki özvegyemberhez, akinek a felesége és a gyereke nem jött vissza a deportálásból. Ilonka 1981-ben halt meg, zsidó temetőben van eltemetve.

A legkisebb fiú, Goldstein Szami a BESZKÁRT-nál dolgozott, azt hiszem, ellenőr volt az utolsó beosztása, és mint ilyennek, nyugdíjas állása volt. Ezért roppant nagy tiszteletben állt a családban. A feleségét Jankának hívták, nekik sem volt gyerekük, és Kelenföldön laktak. Szami 1944-ben halt meg, éppen március 19-én [Magyarország német megszállásának napján] volt a temetése az óbudai zsidó temetőben.

Nagyanyám férjhez ment Freiburger Mórhoz, aki 1904-ben vagy 1905-ben meghalt, és nagyanyám ott maradt özvegyen három gyerekkel. Rettenetesen nehéz lehetett az ő igényének megfelelő körülményeket biztosítani a három gyereknek. Minden munkát megfogott. Házakhoz járt varrni. Amikor katonákat szállásoltak be Gyomára, főzött nekik. Tehát egyedül nevelte a három gyerekét, Ilonát, Ervint és Rózsát, az én anyámat. Hogy nagyanyámnak milyen igényei voltak, az abból látszik, hogyan taníttatta a gyerekeit. Ilonka, a nagylány postáskisasszonynak tanult, és Gyomán dolgozott is a postán. Ervin villanyszerelőnek tanult. Ez akkor egy nagyon komoly szakma volt, nagyon elegáns szakma, hiszen új dolog volt. A legkisebbet, anyámat pedig, már Újpesten, polgáriba [lásd: polgári iskola] járatta. Mert közben, amikor az 1910-es évek elején a testvérei, Engel Sándor és a Goldsteinek is sorban feljöttek Újpestre, ő is jött a három gyerekkel.

Újpesten a nagymama a testvérei unszolására férjhez ment egy ugyancsak Engel nevű ügyvédhez, aki szintén özvegy volt, és volt egy fia, Kálmán. A házasság nem működött. Érzelmi problémák voltak, a nagymamám másképp képzelte el. Ahogy számolom, negyven fölött lehetett, és a házasságot valószínűleg csak mint közös gazdálkodást képzelte el. Tehát nem működött, viszont anyám Kálmánnal, a mostohatestvérével testvéri barátságba került. Kálmán vitte magával társaságba, és itt anyám olyan mintákat kapott a polgári életmódról, ami aztán neki egész életében fontos volt, mérce volt. És a mi életünket is ebbe az irányba terelte. Azt kell mondanom, sikeresen, mert végül is mindkét gyereke diplomás lett.

1919-ben meghalt anyám két testvére spanyolnáthában [Spanyolnátha: a 20. század első nagy járványának, az influenzaszerű tünetekkel járó spanyolnáthajárványnak 1918–1919-ben 20-21

millió áldozata volt. Magyarországon 1918 októberében például 44 ezren haltak meg a betegségben. – A szerk.], és a nagymamám attól kezdve teljesen padlón volt. Az életét szinte befejezte ezzel. Kórházban haltak meg. Ezért született a testvérem is meg én is otthon, mert anyámnak fiatal lány korában olyan élménye volt, hogy aki bemegy a kórházba, az ottmarad, soha többet nem jön ki.

És itt kanyarodom vissza arra, hogy miért nem volt szoros kapcsolat a Kauders testvérekkel. Életmódprobléma, életmódkülönbség volt köztünk. A mi életmódunk feltörő alsó kispolgári, és az apám ehhez partner volt, hiszen ő maga is kilógott a családból. Minket már hatéves korunktól idegen nyelvre tanítottak. Minket gimnáziumba jártattak. Apám és Imre bácsi kivételével a többi Kauders testvér életmódja olyan egyik napról a másikra élő volt. Átvették a nagypapa kártyázós, könnyelmű életmódját, és a nagyanyám szegénységből fakadó igénytelenségét. A szívük az nagy volt. Apám mesélte, hogy az egyik bátyja, amikor kézhez kapta élete első fizetését, elvitte az öccseit a vursliba [A Városligetben a mai Vidám Park elődjeként már az 1800-as évek elején létrejött a Vurstli, majd ugyancsak tömegszórakoztatás céljából az 1900-as évek elején az Angol Park. – A szerk.].

A két nagymamám unokatestvérei voltak egymásnak – azt hiszem, hogy a Weisz Kati lehetett testvére a Steiner Franciska mamájának. Így a szüleim másod-unokatestvérek voltak. Ez azért fontos, mert a Laura nagymamám ismerte a Kauders családot, és már neki határozott, kialakult véleménye volt arról az életmódról, amit ők folytattak. Apám mellett Imre bácsi volt a másik kivétel. Imre felesége ugyan parasztlány volt, de a nőknek, különösen, ha szeretik a társukat, fantasztikus tehetségük van a beilleszkedésre és az alkalmazkodásra. A Mariska néni élete végéig rosszul használta az idegen szavakat, de figyelte, hogy a sógornője, vagyis az anyám, hogyan öltözködik, hogyan fésülködik, mit főz, hogyan takarít, hogy rendezze be a lakást, és azt követte.

Mariska nem tért be, ez föl se merült. Itt most akkor ki kell térnem a család vallásosságára. Kauders Dávid nagyapám abszolút nem törődött a vallással. Apámat pedig, ahogy mesélte, a zsidó elemiben talán harmadikos vagy negyedikes korában a tanító fölpofozta, és akkor egy életre szakított a vallással. Kivéve természetesen a halálos ágyát, akkor megkérte egy vallásos barátját, hogy írja le neki az apa áldásának a szövegét, mert akkor fontos volt neki, hogy megáldhassa a gyerekeit. Ami anyámat illeti, az alföldi zsidóságról tudni kell, hogy az egy teljesen asszimilált zsidóság volt [lásd: ortodox és neológ hitközségek Magyarországon]. Tehát az a zsidó is, aki betartotta, az is olyan nagyon neológ módon [lásd: neológ hitközségek], tehát a nagyünnepeket tartották, péntek este gyertyát gyújtott a nagymamám is, anyám is, de például a szombatot sohasem tartottuk úgy be. Nem is merült fel. Iskola volt, dolgozni kellett. Nagyünnepen természetesen nem dolgoztunk. A péntek kimerült a gyertyagyújtásban és a jó vacsorában. A lényeg, amit itt hangsúlyozni akarok, hogy a családom magyar zsidónak tekintette magát. Izraelita vallású magyarnak. A hangsúly a magyaron volt. A meséktől, a népdaloktól kezdve az a kultúra, amit pici korom óta magamba szívtam, a magyar kultúra volt. Van a „Napfény íze”-ben [Szabó István filmje] egy jelenet, amikor a vacsoraasztalnál a zsidó család a „Tavaszi szél vizet áraszt”-ot énekl. Ez eszembe juttatta, hogy egész gyerekkoromban mennyit énekeltünk együtt, és mit: népdalokat, úgynevezett magyar nótákat, operettslágereket.

A szüleim 1924-ben házasodtak össze. Úgy ismerkedtek meg, hogy elmentek egymás mellett az utcán, és mind a ketten visszanéztek. Apám verziója szerint azért, mert nem csak neki tetszett

anyám, hanem anyámnak is tetszett ő. Anyám verziója szerint azért nézett vissza, mert apám hasonlított Imrére, akit anyám Gyomárról ismert. Imre akkor Gyomán dolgozott, a család viszont Gyulán lakott. Ezért lehet, hogy anyám csak Imrét ismerte. Nagymamám nem örült ennek a házasságnak, az egyetlen megmaradt lányának szeretett volna valamit jobb partit.

Amikor megszülettem, a Bakáts utcában laktunk, és az első két osztályt a Bakáts téri elemiben jártam. Ez községi iskola volt [Mind a községi, mind az állami iskolák a központi költségvetéstől kapták a működésükhöz szükséges összeget, de míg a községi iskolák élén választott községi iskolaszék állt, az állami iskolák élén a tanfelügyelő által kinevezett állami iskolai gondnokság. – A szerk.]. 1936-ban elköltöztünk a VII. kerületbe, a Garay utcába, és akkor bekerültem a Bethlen téri zsidó iskolába. Ez is csak azért történt, mert amikor májusban odaköltöztünk, akkor a Murányi utcába írtak be, a községi elemibe, ahol nagyon csúnya szavakat tanultam egy perc alatt, úgyhogy a szüleim rögtön eldöntötték, hogy ez nem az a környezet. Hát végül is, ez a Csikágó volt. [Csikágó – szleng, egy VII. kerületi városrész, amely arról kapta a nevét, hogy igen gyorsan épült fel, miként annak idején Chicago. A háború után rossz szociális összetételéről és közbiztonságáról volt nevezetes. – A szerk.] A zsidó elemiben töltött két év nekem nagy élményt adott: az addigi heti két hittanórához képest naponta volt hittan, többször héberolvasás, olvastuk a Tórát, fordítottuk Mózes első könyvét [Teremtés], külön tanultuk a dalokat énekelni; a nagyon erős érzelmi ráhatás, a minden szombati ifjúsági istentisztelet, ahol az akkori szememben szép, szőke rabbi egyenesen nekem tartotta a beszédet. Az ember zokogva megbánta az összes gyermeki haszontalanságot. Ami vallásból van bennem, ebből a két évből táplálkozik. Megmaradt a péntek esti gyertyagyújtás áhítata – ez a kiváltság a legjobb tanulókat illette meg, rám is sor került egyszer, de baj volt, nekem otthon nem volt szabad gyufához nyúlni. Szeptember elsején kezdtem ide járni, és nagyanyám januárban már meghalt. Jó érzés visszagondolni arra, hogy borzasztó sok örömet szereztem neki azzal, hogy minden nap elmondtam, amit tanultam. A péntek esti istentisztelet dalait, mindenféle ünnepi héber dalt, vagy hogy el tudok mondani egy imát. Mert ő még vallásos volt.

De érdekes módon ez az iskolai hatás annyira nem lehetett mégsem erős, hogy konfliktus legyen abból, hogy az iskolában a szombat szent dolog, otthon meg nem. Visszagondolva az egészre úgy látom, hogy nyűgne is éreztem a zsidó iskolát. Vasárnap délelőtt a nővérem, aki akkor már gimnazista volt, apukámmal moziba mehet, nekem meg ott kell ülnöm az iskolában. Garantáltan hőemelkedésem lett minden vasárnap. Csodálatosan okos és jóságos iskolaigazgatónk volt, az Erdős Pista bácsi, aki menetrendszerűen hőmérőzött meg vasárnap délelőttönként, majd a pedellussal hazakísértetett. A pedellus vitte a táskámat. Egyetlen változás volt. Nálunk nem volt addig soha szédereste, azt kiköveteltem, hogy anyám valamelyik nagybácsija – vagy a Sándor bácsi, vagy a Szami bácsi – jött hozzánk széderestét tartani. A széderesték teljesen szabályosak voltak, hiszen a meghívott nagybácsik gyakorlottak voltak. Volt minden: Hágáda, elolvastuk, énekeltük a Chád gadját, én mondtam a má nistánut, mert én voltam a legfiatalabb. Ha a Szami bácsi jött, akkor ott volt a felesége – gyerekük nem volt –, ha a Sándor bácsi, annak akkor éppen nem volt felesége. Más vendégre nem emlékszem, hiszen a családban mindenki zsidó volt, és apámon kívül – vagyis az anyai ág – mindenki tartotta otthon a szédert a saját családjának. Anyám készségesen megcsinált mindent, volt maceszgombóc, hárójszesz, zellerzöld, torma, tojás. De ezzel kész volt, abszolút nem okozott nekem konfliktust. Ehhez hozzá kell még tenni, hogy szüleim a teljes asszimiláció hívei voltak, és például a negyedik elemi után föl se merült, hogy bennünket

zsidó gimnáziumba írassanak.

A Práter utcai Zrínyi Ilonába jártunk mind a ketten, ami községi gimnázium volt. Ahhoz, hogy egy zsidó gyereket 1935-ben fölvegyenek gimnáziumba, komoly nagy protekciót kellett szerezni. Állami szóba sem jött, pénz nem volt annyi, és egy szocdem képviselő tudta a nővéremet benyomni egy fővárosi iskolába. Akkor azt volt a szabály, hogy akinek a nagyobb testvére már odajár, a kisebbet automatikusan felveszik. Tehát a szüleim nem gondolkoztak zsidó iskolában. A protekciót apám szerezte, aki 1921 óta volt a Szociáldemokrata Párt tagja [lásd: MSZDP]. Ő azért nem volt annyira aktív, mint Imre bácsi. Ugyanis anyámat nem a munkásmozgalom érdekelte, hanem a polgárosodás, úgyhogy képes volt az apámat kissé visszafogni, és prózaibb feladatokra rábírn.

Visszatérve a vallásra. Nagyon élénk gyerekkori emlékem, hogy amikor a Bakáts utcában laktunk, akkor az őszi ünnepeken a Páva utcai zsinagógába mentünk. Előttem van, ahogy az anyámmal és a nagyanyámmal megyünk oda. És ugyanúgy, amikor már a Garay utcában laktunk, akkor a Bethlen téri zsinagógába jártunk. De csak a nagyünnepeken. Akkor mentünk, és böjtöltünk, és ünnepi étrend volt. Apám soha nem jött velünk. Az általam kikövetelt széderestén részt vett, de aztán a háború, a munkaszolgálat azt is elsorvasztotta. A háború után pedig már nem állt vissza. Az én hitemet a háború, a holokauszt teljesen összetörte. Most építkezem a morzsákból újra.

Szóval az apai ág egyáltalán nem volt vallásos. Az anyai ág pedig ilyen nagyon asszimilált neológ módon. A főbb szokások megtartása tulajdonképpen csak kulturális dolog volt, nem hitbéli. Hagyomány volt, nem istenhit. Bennem volt istenhit, de ez nálunk nem volt vitatéma. Az apámat rajongásig szerettem, és egészen a kamaszkoromig, ami sajnálatosan egybeesett az apám állandó munkaszolgálatosságával, az apámat tökéletesnek láttam. Úgy csüggttem rajta, mit egy kismacska. Imádtam. Úgyhogy semmit nem kérdőjeleztem meg az apámban.

Mi a zsidóságunkat úgy éltük meg, mint ahogy az ember fogat mos. Például az iskolában a hittan kötelező volt. Mi mentünk a sajátunkra, a keresztény lányok mentek a magukéra. Mi mentünk a péntek délutáni ifjúsági istentiszteletre, a keresztény lányok mentek a misére. Az hozzátartozott az életformához, hogy az embernek van vallása. Nem volt olyan, hogy valakinek nincs vallása. Ez egy szokásrendszert jelentett, része volt a társadalmi elfogadottságnak. Annak, hogy én egy rendes tisztességes család vagyok, része az is, hogy valamilyen valláshoz tartozunk, és azt valamilyen mértékben gyakoroljuk. De itt hitbéli dolgokról soha nem volt szó.

Az antiszemitizmussal kapcsolatban egy emlékem van, még a Bakáts téri elemiből. Pontosabban nem a sajátom, hanem a nővéremé, csak hát annyit hallottam. Negyedikes volt, az órán II. Rákóczi Ferencről volt szó, és a tanító néni olyan meghatóan beszélt róla, hogy a testvéremnek potyogtak a könnyei. És akkor a tanító néni mondta, hogy „Látjátok a Kauders Klárit, pedig zsidó?”. Ez a „pedig”. Aztán olyan esetek, mint az iskolai ünnepek. Mind a ketten borzasztó jó tanulók voltunk, mert ezt várták el tőlünk, meg nem okozott nehézséget. Az év végi ünnepeken mindig én mondtam a verset. Előbb próbáltak más gyereket, csak aztán amikor sehogy sem ment, akkor hát, mondjam mégis én. Meg a legrégebbi kisgyerekkori emlékem. Még nem jártam iskolába, nagymama levitt a Boráros térre (még nem volt meg a Petőfi híd), és akkor az volt a szokás, hogy a gyerekek ott kuncsorogtak a szülő vagy nagyszülő szoknyája mellett. A bátrabb odament a másikhoz: „Kislány, jössz játszani?” „Igen.” Második kérdés: „És te milyen vallású vagy?” „Izraelita.” „Ti öltétek meg a Jézuskát.” Később a gimnáziumban – ugye, hatodikos voltam 1944-ben – volt egy tanárnő, aki nyilas karszalaggal [lásd: nyilasok] járt be, ő tanította nekünk a

gazdaságtant. Nekem ennél a vitéz Dr. S. Károlynénál jelesem volt. A saját osztályában külön ültette a zsidókat és a nem zsidókat, de valamiért a mi osztályunkban ilyen nem volt. Amikor 1944 áprilisában hamarabb vége lett a tanévnek, és sárga csillaggal mentünk a bizonyítványunkért, a magyar tanárnő, aki nem volt egyébként osztályfőnökünk, bejött, megölelt, megcsókolt, sírva búcsúzott el tőlünk. Az osztályban is tudtam, hogy vannak gyerekek, akik a németek győzelméért drukkolnak, de soha nem volt az osztályban semmi. Nagyon érdekes. Utána, amikor a háború után visszamentünk, akkor volt egyetlen osztálytársnőm, aki nem hitte el a haláltáborokat. Vele komoly, kemény vitába kerültünk, hogy az nem igaz, az nem lehet igaz. Tehát ilyenfajta megkülönböztetés nem volt. Elég sok zsidó gyerek járt abba a gimnáziumba, mert nem volt egy elit iskola, az alsó kispolgárság iskolája volt. Az Üllői úton járó villamos nagyon jó közlekedés volt a kispesti, lőrinci gyerekeknek is, és voltak környékbeliek is. Ez egy ilyen közeg volt. Az osztálytársaim szülei között volt egy zsidó ügyvéd, egy lőrinci orvos, néhány tanító, és a többi egyszerűbb foglalkozású volt. Homogén volt az osztály, bár ez is relatív. Amikor a gimnáziumban az első órán kérdezte a némettanárnő, hogy tanult-e már valaki németül, akkor felálltunk úgy öten-hatan, az mind zsidó volt. Az egyik zsidó gyerek csak azért nem állt föl, mert ő angolt tanult. A mi osztályunkban 38-ból tízen voltunk zsidók. Jól vegyültünk az osztályban, barátkoztunk, de a legbensőségesebb, a bizalmas barátnő az mindig zsidó volt. De sem az ültetésben, sem egymás meghívásában nem volt elzárkózás. Igaz, az osztályban sem a zsidótörvényekről vagy ebben a témában másról soha nem beszéltünk. Volt egy „nyolcak”, akikkel folyton összejártunk, de annak több mint fele nem volt zsidó. A gimnázium első napjától végig R. Dolly volt a barátnőm. Betereltek minket egy osztályterembe, sorba jöttek a papok, vitték a sajátjaikat a Veni Sancte istentiszteletre [A katolikusok röviden „veniszankte” istentiszteletnek nevezik a nagyobb feladatok előtt – pl. iskolaév kezdetén – tartott könyörgő istentiszteletet. Imában és énekekben a Szentlélek segítségül hívása a Veni sancte Spiritus (Jöjj el, Szentlélek Úristen) szavakkal történik. – A szerk.], végül csak a „másvallásúak” (így hívtak minket) maradtak. Dolly rám nézett és azt mondta: te az én emberem vagy. Így is lett. Odaadó barátság volt, tűzön-vízen, annyira, hogy a szülők már tiltottak volna egymástól, a másik „rossz hatása” miatt. Dolly nagyon szép, okos kislány volt, szülei még a születése előtt elváltak, nem ismerte az apját, az anyja nagyon féltette. Ő nálam sokkal vagányabb volt. Az ő anyja dolgozott, kisebb volt a kontroll, én óvakodva követtem. A fiúk iránt sokkal jobban és hamarabb érdeklődött, így csinált helyet már úgy 16-17 éves korunktól S. Mariann-nak, aki nagyon csúnya, nagyon okos, igazi értelmiségi család gyereke volt. Apja ügyvéd volt, nagyon gyenge praxissal, semmi pénzük nem volt, de az igényességben felettem álltak, sokat tanultam is náluk egy más életformából, meg meg is mosolyogtam a mamáját, előkelő pózaival. Muci volt a beceneve, bennünket intellektuális érdeklődésünk kötött össze. Orvos lett, pár éve halt meg emlőrákban. Dolly elment 1956-ban, most Floridában él, volt itthon néhány érettségi találkozón, most is szép, sajnós az élet szétsodort minket.

A Bakáts utcában háromszobás lakásunk volt az első emeleten egy hatalmas nagy sarokházban. Az első emeleti folyosó utolsó lakása, udvari lakás volt, a fele erre az udvarra nyílt, a fele a másikra, de fürdőszobás, cserépkályhás lakás volt. Egy szoba az egyik ház udvarára, két szoba a másik ház udvarára nézett, és világos volt a lakás. A nagymamámmal együtt laktunk. Nagyon boldog gyerekkorom volt. Abban a társadalmi rétegben, amelyikben én felnőttem, a gyerekeknek nem volt külön szobája. A hálószoba egy nagy szoba volt, ott aludtunk a szüleinkkel. A nagymama a másik szobában aludt. Volt egy szalon vitrinekkel, ilyen kerek asztallal és székekkel, ahol a vendégeket le lehetett ültetni. Fotelek nem voltak, és zongora sem volt, mert mi nem zenét tanultunk, hanem

nyelvet. Ha jól emlékszem, nem volt külön ebédlő, a konyhában ettünk. Ebben a lakásban nem volt cselédszoba. Nem volt sok pénzünk, de mindig jól éltünk. Minden héten vettek egy libát. Anyám mindig azt mondta, hogy ezt nagyon jól be lehet osztani, egy hétig fogjuk enni. Többnyire megettük három nap alatt, mert ha ízlett valami, akkor anyám mondta, hogy még egyetek.

A szüleim imádták egymást és minket. Rettenetesen nagy szerelem volt köztük. És a gyerekkorom tele van ilyen emlékekkel, ahogy együtt vagyunk. Minden vasárnap kirándulni mentünk a Budai hegyekbe. Barátokkal többnyire. Az én számomra minden vasárnap úgy fejeződött be, hogy hétfő reggel felébredek. Mert útközben már a villamoson elaludtam, és az apám karjából kerültem ágyba. Hajókirándulásra mentünk Visegrádra barátokkal, azoknak a gyerekeivel.

A barátok kétféleképpen jöttek össze. Két család van, amelyikkel az ismeretség lakóhelyi. Ilyen babakocsi-tologató. Mindkettő zsidó. A Lantos Gyurit és a Herbst Bandit az anyja ugyanakkor várta, aztán tologatta, mint az én anyám a Klárit. Lantos Lajos tisztviselő volt, jól szituált család, a szomszéd házban laktak. Gyuri, aki egyidős volt a testvéremmel, munkaszolgálatosként meghalt. Lantosékkal a háború után soha többet nem tudtunk találkozni. Herbst Sándor kereskedelmi utazó [A Révai Nagylexikon a következőképpen határozza meg a „kereskedelmi utazót”: „az a kereskedelmi meghatalmazott, akit főnöke a telep helyén kívül kötendő és lebonyolítandó ügyletek elintézésével bíz meg. ... e minőségében a vételár felvételére, a főnök künn levő követeléseinek beszedésére, fizetési határidők engedélyezésére is fel van jogosítva.” Nem tévesztendő össze az „utazó ügynökkel”, aki megbízójának nem alkalmazottja, és aki működését önállóan, sokszor több cég érdekében fejti ki. – A szerk.] volt, nem tudom, miben utazott, de jól szituált család volt. Ez az egy fiúk volt. Ott az apa nem élte túl, az anya és a fia túlélte, és velük a barátság végig megmaradt. Érdekes dolog, hogy azokkal a családokkal teljesen megszakadt a kapcsolat, ahol nem egyenlő módon vészelték át a háborút. Aztán a Herbsték is oda költöztek a VII. kerületbe. 1936 egy olyan év volt, hogy mindenki költözött. Soha többet nem volt olyan, hogy minden házon lógott a tábla, hogy kiadó lakás.

Egyébként azért költöztünk a Garay utcába, mert apám a Baross téren kapott munkát. Kirakatrendező volt, még hozzá szenvedélyes kirakatrendező, aki a munkájában művész volt. A kirakatrendezők egyébként is művészetnek tekintették a munkájukat. Versenyeket rendeztek, díjakat osztottak. Amikor családi séta közben kirakatot néztünk, az nem olyan kirakatnézés volt, hogy mi mennyibe kerül, hanem hogy más kirakatrendezők mit csináltak. Apám az 1930-as években valahogy elintézte, hogy egy német szaklap is járjon neki. Részben összepórolta, részben azok is adtak bele, akiknél dolgozott. Tanulmányútra is ment. Minden évben utazott. Bejárta a német városokat, volt Párizsban, Bécsben. A munkaadóktól mindig szerzett annyi hozzájárulást, hogy ez valahogy összejöjjön. De nagyon kis pénzzel csinálta ezeket az utazásokat. Fiatalember korában úgy ment el Párizsba, hogy ott azonnal megevett egy koszorú fügét, hogy elrontsa a gyomrát, és akkor nem lesz ilyen kiadás. Kis cégek voltak annak idején, és ez azt jelentette, hogy egy kirakatrendezőnek tíz helyre is kellett járnia, mert egy boltban volt egy vagy két kirakata, amit nem kellett olyan gyakran átrendezni. És akkor a Baross téri Filléres Áruház [Filléres Divatház volt az üzlet pontos neve. – A szerk.] – most egy szálloda áll a helyén – keresett főrendezőt. Nagyon szép nagy áruház volt, 16 kirakattal. Két üzletük volt (a nagyobbik a Baross téren, derékszög alakban, egyik, rövidebb szára a Rákóczi út, a hosszabbik a Rottenbiller utca, majdnem a Munkás utca sarokig. A kisebbik bolt a Teleki téren volt. „A vidék áruháza” volt: a vevőkört tekintve a tulajdonos a Keleti pályaudvarra érkező vidékire parasztságra épített. Nem engedett például nagy

tükröket elhelyezni az áruházban, hogy el ne szégyellje magát a mezítlábas, rosszul öltözött vevő. A „filléres” név azt jelentette, hogy az árakat nem pengőben írták rá az árura, hanem fillérben, például 2599 fillér. A büfénkben tíz fillérért adtak egy pár forró virslit, mustárral, szelet kenyérral s egy kis pohár szódavízzel. Az árukészlet a célzott vevőcsoportnak megfelelő volt, a személyzet hetente egyszer nyitás előtt személyzeti áron vásárolhatott, a kód a beszerzési árhoz a tulaj sógorának a neve volt: Weil Oszkár – ez kiadja a tíz számot. Az áruházak versenyében sajátos helyet foglalt el, mai szóval bővlinak nevezném, de nagyon jól ment. A tulaj időben elment, nem jött vissza, az áruház nagy részét úgylis lebombázták, nem tudok semmilyen újakezdeésről. Apám megkapta ezt az állást, és akkor az volt az ésszerű, hogy minél közelebb költözzünk. Így kerültünk a Garay utca 3-ba.

A másik rétege a barátoknak az valamilyen szakmai kapcsolat volt. Kirakatrendező. Apám a szakszervezeti életében a kirakatrendezővel élt nagyon együtt. Ezek voltak a barátai. Ezek is mind zsidók voltak. A kirakatrendezés zsidó szakma volt. Alig volt nem zsidó kirakatrendező. Két nagyobb áruház volt Pesten, a Corvin és a Divatcsarnok, ezeknek nem zsidó volt a főrendezője. De hát azok akkora urak voltak, hozzánk képest méltóságos urak. Az összes többi lóti-futi kirakatrendező mind zsidó volt. Ezt azért tudom olyan biztosan, mert már a Garay utcában laktunk, amikor kijött az egyik zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon], azt hiszem, a második, és apám összehívott egy ilyen baráti értekezletet. Nagyon szép nagy lakásunk volt, hatalmas szobával, és vagy harmincan voltak ott, és arról tanácskoztak, hogyan kell strómant szerezni. A szüleim harcos emberek voltak, amit én, hála istennek, megörököltem. Tehát nem földadni. Ha valami történik, akkor rögtön azt nézni, hogy lehet ezt kivédeni. Mi, gyerekek kiszorultunk az előszobába, és azzal szórakoztunk, hogy összecseréltük a kalapokat, amik ott lógtak. Tehát miközben tudtam, hogy miről van szó, végig nem éreztem, hogy a dolog tragikus. Az utóbbi időben nagyon sokat gondolkodtam ezen, és arra jutottam, hogy lélekben nagyon sokáig voltam gyerek. Mi az hogy gyerek? Akiről más gondoskodik, akinek a gondjait más oldja meg, aki nem tartozik felelősséggel az iránt, amit csinál, és akivel úgysem történhet semmi baj, mert hiszen ott vannak a szülei, akik szeretik. Én az egész 1944-et így éltem meg. Mindenki hajlandó volt beállni a sorba, és szépen megerősítettek engem ebben a hitemben, hogy nem lehet bajom.

Apám egyik legjobb barátja Lautenburg László volt, szintén kirakatrendező. Nagyon jóban voltunk, közel is laktak. Együtt kirándultunk, a két család rendszeresen összejárt. Két fiuk volt, Bandi és Ervin. Bandi 1926-ban született, Ervin 1932-ben. Bandi nem élte túl a munkaszolgálatot, a többiek túléltek a háborút, de megszakadt velük minden kapcsolat. Senkivel nem maradt meg a kapcsolat, akinek a családja nem vészelte át a háborút veszteség nélkül. Nem volt ebben semmi szándékosság, csak így alakult. De ez tulajdonképpen csak a gyerekekre vonatkozik. Olyan családdal, ahol anya és fia túléltek, az apa meghalt, megmaradt a kapcsolat.

Aztán volt például egy suszter a Ráday utcában, aki nem volt zsidó. A szüleim nagyon szerették, és bejártak hozzá. Ő is mozgalmi ember volt. De érdekes, hogy a közös szabadidő-eltöltésben, kirándulásban ő nem vett részt. Abban csak a zsidó családok.

A kiránduláson kívül nagyon sokat jártunk moziba, minden magyar filmet megnéztünk. Ha megnézi valaki a Filmmúzeumban ezeket az akkori magyar filmeket, láthatja, hogy azokat nyugodtan megnézhetette egy kisgyerek is. Moziba csak a család járt, mi négyen. Aztán még a Bakáts utcai időben vasárnap délelőtt apám elsétált velünk a Városligetbe, majd vissza is gyalog. Se inni, se

perce, se semmi ilyesmi nem volt. Tanuld meg, fiam, fegyelmezni magad. Egyszer beültetett egy konflisba minket hazafele.

Nem emlékszem rá, hogy gyerekkoromban konfliktusaim lettek volna a szüleimmel. Jó gyerek voltam abban az értelemben, hogy lehetett a lelkemre hatni. Ha nem jelest hoztam az iskolából, anyám azt mondta: „Zsuzsikám, apád milyen szomorú lesz.” És akkor zokogtam. Később megtudtam, hogy apámat egyáltalán nem érdekelte. Apámat az érdekelte, hogy bátor vagyok, hogy mindenre föl merek mászni, föl merek ülni a lóra. Körülbelül 13 éves koromig kimondottam jó gyerek voltam. Akkor elkezdődött a kamaszkor, és amiben csak ellent lehet mondani egy szülőnek, abban én ellent mondtam, és ez nagyon sokáig tartott. Más már felnőtt, amikor én még mindig kamaszlelkű voltam. Apám szegény akkor éppen munkaszolgálatos volt. A szüleimről a legnagyobb dicséret, amit elmondhatok, hogy eltűrték a szörnyű kamaszkoromat, hogy mindenről saját véleményem van, ami lehetőleg az ellenkezője volt az ő véleményüknek. Nemcsak hogy kibírták, de hát az ő légkörükben lettem ilyenné. Ez megmaradt, hogy az életben a legfontosabb dolgok közé tartozik a szuverenitásom, egyfajta meg nem alkuvás. Egész gyerekkoromban egyszer kaptam pofont. A Bethlen téri zsidó iskolába jártam, szombaton nem volt tanítás, és egy szombaton az osztálytársaimmal nálunk játszottunk. És egyszer csak bejött anyám a szobába, és pofon vágott. Az történt ugyanis, hogy anyám lement vásárolni, és nem vitt kulcsot. Gondolta, hogy otthon vagyok, majd csönget. Annyira játszottunk, hogy nem hallottuk. Az utcáról kiabált, csöngetett, a szomszéd dörömbölt, nem hallottuk. Anyám kizárólag arra tudott gondolni, hogy meghaltunk mind. Lakatost kellett hívni. Tehát ilyen hatalmas eseménynek kellett ahhoz történni, hogy megpofozzon. A pontosság, a becsületesség, a kitartás olyan magától értetődő volt. Anyámtól megtanultam, hogy az öregeket segíteni kell. De nem úgy tanultam meg, hogy mondta, hanem csinálta. Ez egy légkör volt, amiben nem lehetett más az ember. Ha egyszer azt ígértem, hogy ekkor és ekkor otthon leszek, akkor otthon voltam. Persze stikában sok mindent csináltam, például nem nekem való, tiltott könyvet olvastam, de ház ezek mai szemmel nézve olyan ártatlan dolgok.

Aztán apáméknak volt egy társasága, akik nagyon szerettek – akkor ezt úgy hívták – mulatni. És jártak baráti társasággal kiskocsmákba. A Bakáts utcában vagyunk még, és volt a Liliom utcában volt egy kiskocsmá, talán Liliomnak hívták. Mulatni a mamámmal együtt ment. Apám táncolni nem tudott, nem ivott, nem dohányzott, de mókamester volt. Hogy nem kártyázott, az természetes, mert nagyanyám megfogadtatta a gyerekekkel, hogy nem vesznek kártyát a kezükbe. Született mókamester volt, akiből sugárzott a jókedv. Roppant népszerű ember volt a társaságban. A nagymamám helytelenítette a mulatást. Ebben benne van az ő puritánsága. Különben hallatlanul intelligens, olvasott volt, de ilyen dolgokban hallatlanul konzervatív. Valószínűleg nem ismerte a szerelmet, a házasságban lévő szerelmi boldogságot, és ezért kezelhetetlen volt számára az a fajta életöröm, ami a szüleimben megvolt.

A szüleim imádtak utazni. 1935-ben kettesben hajóval Bécsbe mentek. Aztán 1937-ben már minket is vittek, az egyik baráti házaspárral, Lautenburg Lászlóval és feleségével befizettek egy több hetes Bécs–Csehszlovákia körutazásra. Bécsből csak az maradt meg bennem, hogy Klári a Mária Terézia szobor előtt leejtette a szalámis zsömléjét, és ezért morogtak vele. A cseh körutazásról sok mindenre emlékszem. Voltunk Prágában, ahol befizettünk egy városnézésre. Máig emlékszem a magyarázatokra. Voltunk Zlinben, a Bata-városban, és ott láttuk a kollégiumot, hogyan vannak a gyerekek elszállásolva, meg milyen korszerű az egész, láttuk, hogy a rendőrök antilop cipőben sétálnak, és fűre lépni szabad. [A dél-morvaországi Zlin volt a Bat'a cég székhelye. Tomáš Bat'a

(1876–1932), „a szegény cipész fiából lett nagyiparos” itt alapította meg cipőkészítő műhelyét, amelyet Európa legnagyobb, modern tömeggyártásra berendezett cipőgyárává fejlesztett. A cég az 1930-as évektől kerékpárabroncsot és személyautó-abroncsot is gyártott. – A szerk.] A következő évben két hetet töltöttünk Pöstyénben egy panzióban. [Pöstyén – nagyközség, Nyitra vm. 1910-ben 7400 főnyi lakos, nevezetes gyógyfürdő, kénes hévizei és iszapja világhírű. Trianon után Csehszlovákiához került, 1993 óta Szlovákiához tartozik. – A szerk.] Aztán ezzel vége lett az utazásoknak. Később aztán, amikor megengedhették maguknak a szüleim, nagyon sokat utaztak.

Nyaralás nem nagyon volt. Az volt a nyaralás, hogy a nővéremmel kaptunk a Széchenyi strandra bérletet. Olyan 12-13 éves lehettem, amikor már egyedül elengedtek. Úszni 8 éves koromban tanultam meg a Rudas uszodában. Se apám, se anyám nem tudott úszni, de 8 éves koromban vittek a Rudasba úszóleckére. Egyik szülőm se tudott semmilyen nyelven, de 6 éves koromban már németül tanultam. Ugyanígy a nővérem. Ilyen emberek voltak a szüleim. Biciklizni nem tanítottak meg, mert anyukám leesett gyerekkorában egy bicikliről, és ilyen negatív élménynek nem tette ki a gyerekeit. Ugyanez volt a korcsolyázással. Szóval kaptunk bérletet, laktunk a Garay utcában, onnan gyalog elmentünk, végig az István úton, ahol volt egy könyvesbolt, aminek az egyik fele új könyveket árult, a másik fele kölcsönkönyvtár volt. Oda is volt bérletünk. Minden reggel kivettünk egy-egy könyvet, kimentünk a strandra, úsztunk, napoztunk, hülyültünk, kiolvastuk a könyvet, és hazafelé leadtuk. A világirodalom felét így olvastuk el nyaranta a Széchenyi strandon.

A nyelvtanulást a nővérem úgy kezdte, hogy német óvodába járt. Aztán amikor 6 éves lettem, akkor lett közös nyelvtanárunk. Ennek az a háttere, hogy 1934-ben Bécsből jöttek fiatal zsidó lányok munkát keresni, és az égvilágon semmihez nem értettek, csak tudtak németül. Egy ilyen fiatal lány, Rosa Schiller járt hozzánk nagyon kevés pénzért. Egy héten háromszor három óra hosszat volt velünk. Kisétáltunk a Gellért-hegyre, és végig csak németül beszélt hozzánk. Szóval ez egy alkalmi vétel volt, egy olyan lehetőség, amit a szüleim meg tudtak fizetni. Ez két évig tartott, és amikor 1936-ban elköltöztünk a Garay utcába, akkor egy tantéhoz jártam a Bethlen utcában még két évig, tehát gimnáziumig. Arra nem emlékszem, hogy a tantéhoz heti hány alkalommal jártam. Ő nyelvórát tartott, és nem hagyott bennem olyan mély nyomot. A gimnáziumban aztán rendes némettanítás volt.

Édesanyám mindvégig otthon volt, háztartásbeli volt. A kirakatrendezői fizetésből lehetett akkor úgy élni, hogy mindig volt cseléd. A Filléres Áruházban apám nagyon jól keresett, 560 pengő volt a fizetése. A lakbér, amikor kivettük, havi 100 pengő volt, amit később 110-re emelt az új tulajdonos. Miért is volt egy ilyen családnak cselédje? Mert akkoriban a háztartásvezetés nehéz fizikai munka volt. Nem volt semmi gépesítve. A vasaló is nehéz, faszenes vasaló volt. A mosás nehéz fizikai munka volt, aztán a takarítás, mosogatás, fűtés, tüzelőt felhordani, kihamuzni. Eléggé természetes volt abban a körben, hogy a családoknak van cselédje. Ez nem azt jelentette, hogy az asszony egy dologtalan, vörös körmű nagysága volt, hanem együtt dolgoztak. A bevásárlást és a főzést anyám csinálta.

Anyámnak köszönhetem azt, hogy a konyhai munka vidám dolog volt. Öröm volt vele dolgozni, soha nem volt a konyha mártírja. Mellette az ember azt szívta magába, hogy nagyszerű dolog jó ennivalókat rakni a család elé. Arra nem emlékszem, hogy a Bakáts utcai lakásban lakott-e cseléd, de a Garay utcai lakásban igen. Margitnak hívták. A hatalmas konyhában volt egy összecsucskható ágya. Este kinyitotta, és ott aludt. Éjszaka soha nem jártunk ki a konyhába.

A cseléd és a család közötti viszony kölcsönösen szeretetteljes volt. Mi, gyerekek Margit néninek szólítottuk. Anyámnak egyszer csak feltűnt, hogy mindig szomorú. Hát kiszedte belőle, hogy a szomorúságának az az oka, hogy van egy törvénytelen – mai szóhasználattal: házasságon kívül született – gyereke, egy öt éves kislány. Akkor anyám azonnal intézkedett, hogy hozza föl, és éljen velünk. Rövid ideig a gyerek is a konyhában lakott, mert aztán az is kiderült, hogy megvan a gyerek apja is, megvan a szerelem is, csak szegények, és nem tudnak hol együtt élni. És akkor anyám elintézte, hogy a házban megkapják a viceházmesterséget és az azzal járó lakást. Attól kezdve ott laktak, de Margit továbbra is járt hozzánk dolgozni. Ő volt az, aki a nyilas időkben anyám kevéske megmaradt ékszerére vagy értékére vigyázott. A legnagyobb tette az volt, hogy 1944-ben, amikor az újpesti zsidók már gettóban voltak [1944 májusában körülbelül 14 000 zsidó lakosa volt Újpestnek (az 1941-es népszámlálás idején 10 882 fő, azaz a város összlakosságának 14,3%-a). „Május közepe táján külön e célra kijelölt csillagos házakba parancsolták őket; reggel 6 órától este 11 óráig nem hagyhatták el lakóhelyüket.” Május vége felé más Pest környéki települések lakóival együtt a budakalászi téglagyárba szállították őket, ahonnan július 6. és 8. között indították útnak Auschwitz felé a deportáltakat. Lásd: Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat, é. n. (1988). – A szerk.], anyám kérésére elment a gettóba, és megpróbálta elhozni Erzs [Steiner Györgyné Klein Erzsébet] másfél éves kisfiát, Pistit, azzal, hogy az anyja, gyerekekkel a karján nem tud menekülni, de gyerek nélkül van rá esélye. Nem adták oda a gyereket. A négy nagyszülő azt mondta, hogy egyetlen örömük a kisgyerek. Aztán mind Auschwitzban végezték. Margit részéről ez hallatlanul nagy kockázat volt, de vállalta. Aztán a férje elesett a háborúban, és egy ideig még a háború után is tartottuk a kapcsolatot.

A Garay utcai lakás az első emeleten volt, két hatalmas szoba az utcára, az egyik olyan 6x5 méteres, ez volt a hálósoba, ott aludtunk mind a négyen. A másik 8x6 méteres, annak még egy alkóvjája is volt. Volt fürdőszoba, WC, hatalmas konyha és hatalmas előszoba. Azt hallnak lehetett volna nevezni, ha nem itt nyílt volna a bejárati ajtó. Körben faburkolat és beépített szekrények. Itt étkeztünk. A nagyobbik szoba volt a szalon, nagyon büszkék voltunk rá. A nagymama az alkóvban aludt. Miután ide költöztünk, majdnem egy évig élt még. Volt egy cselédszoba is, aminek az egyik ajtaja a lépcsőházra nyílt, a másik a konyhára. A cselédszobában albérlő lakott. Ennek a cselédszobai albérlőnek óriási szerepe van később, az apámat ő mentette meg, ő bujtatta. Az egész lakás magas színvonalú volt, gyönyörű stukkók a mennyezeten. Mellettünk lakott a ház tulajdonosa, véletlenül szintén egy zsidó házaspár volt, és valaha ez úgy épült, hogy az egész első emeleti utcai rész egyben volt. Közvetlenül a Rottenbiller utcánál volt, tehát nem tartozott a Csikágóhoz. És a Rottenbiller utca túloldalán ott volt a Filléres Áruház.

Maga a ház háromemeletes, lift nélküli ház volt, jellegzetes VII. kerületi építés, utcai homlokzat, emeletenként két, feljebb három utcai lakással. A hátsó fronton három udvari lakás volt emeletenként, a felső szinten pedig már olyanok, hogy a hátsó lépcső melletti közös WC-vel. A házban többségében nem zsidók laktak, ezért is nem lett csillagos ház. A lakótársakkal barátságos volt a viszony. Udvarias köszönőviszony. Különösebb összejárás, keveredés nem volt. Egyetlen család volt, amelyikről tudtuk, hogy nyilasok. Ez nem nyilas pártszolgálatot jelentett, csak nyilas érzelmet. De például nem jelentettek föl, nem kellemetlenkedett a nyilas korszakban [lásd: nyilas hatalomátvétel]. Jellemző a lakóközösség hangulatára, hogy 1945 után ugyanúgy bejártak hozzánk sóhajtozni, hogy milyen nehéz az élet, hogy mi minden nincs. A fülemben van, amikor mondták, hogy „szép eszme a nyilas eszme, kár hogy nem lehetett megvalósítani”. Lakott a házban egy

Führer Olga nevű magányos nő, aki kozmetikai cikkeket gyártott, és nagyon nagy szeretettel volt irántunk. Később megtudtuk, hogy a nyilas időkben több ismert embert bujtatott. De 1945 után rögtön elkezdte az üldözött nyilasokat sajnálni. Nem voltak politikai megfontolásai, csak emberbarátiak.

Tízéves kortól színházbérletünk volt. Voltak az ifjúsági előadások, amikre az iskolában lehetett jegyet venni. Ez egy egészen nagyszerű dolog volt. A legolcsóbb helyen ültünk, de mindig ott voltunk. A Nemzeti Színházban volt az egyik fele, és a másik a Városi Színházban [Ennek épületében lett később (1951) az Erkel Színház. – A szerk.]. Tehát egyszer volt ez, az iskolai. Aztán volt egy úgynevezett Népművelési Intézeti bérlet. Az a Nemzeti Színházba volt. Nekünk olyan is volt. Aztán volt az Erzsébet körút 49-ben, a Király utca sarkán egy Vajda János Társaság, ami vasárnap délelőttönként rendkívül magas színvonalú irodalmi műsorokat adott. Az Erzsébet körút 49-ben volt, az első emeleten, nagy, hosszú terem, pódiummal. 1945 után a hetedik kerületi MKP székháza lett, előadás se volt többet. De addig, vasárnap délelőttönként előadóestek voltak, igaz, délelőtt a legjobb előadóművészekkel. Nekem itt Ascher Oszkár [1897–1965; előadóművész, kora versmondó stílusának megújítója. – A szerk.] jelentette a csúcst, az előadások tematikusak voltak, például Villon, Ady, francia költészet, angol vagy német irodalom stb. A hallgatóság gimnazisták, egyetemista korosztály, mondjam, hogy fiatal zsidó értelmiség vagy annak készülő? Itt hallottam például Brecht Koldusoperájából „A kalózkodó szeretője” című dalt, a szonokat, prózát is. Ilyen nevek: Demjén Éva, Ilosvay Katalin. Oda is jártunk.

Folyton figyelemmel kell arra lenni, hogy közben 1939-től háború volt. Magyarország ugyan nem volt rögtön bent a háborúban, de ez lógott a fejünk fölött. A nővéremet 1939-ben, 14 éves korában kivették a gimnáziumból, hogy szakmát kell tanuljon, mert itt bajok lesznek. Beadták a Rákóczi téri felső ipariskolába [lásd: ipariskolák], és varrónőnek tanult. Engem 1942-ben már nem vettek ki, mondván, hogy most már majd csak vége lesz a háborúnak. Tehát így gondolkodott egy zsidó család. Közben az apámat örökösen behívták [munkaszolgálatra]. Zsidótörvények voltak, strómant kellett szerezni. Az, hogy miből élünk, óriási kérdőjel volt, de eközben minket rendületlenül finanszíroztak, ha csekély összeggel is, hogy járhassunk művelődni. Ezt nem szórakozásnak tekintették.

Eleinte a szüleinkkel jártunk színházba, aztán később már csak mi ketten. Közben megjelentek a nővérem életében a fiúk. Az akkori korszellem megkövetelte volna, hogy a nővéremet gardírozzák [A háború előtti időkig a fiatal lányok csak kísérelő – anya vagy ún. gardedám – társaságában mehettek társaságba, szórakozóhelyre stb. Pár évtizeddel korábban, a 20. század elejéig még az utcára sem nagyon mehettek egyedül a középosztályi családokba tartozó fiatal lányok. – A szerk.]. De anyám akkor erre nem volt képes, és engem hozzá csaptak. Úgyhogy én gardíroztam a nővéremet. Mentünk a Zeneakadémiára, a Vigadóba koncertekre. Számoltam az üléseket, úgy unatkoztam. De végül is sokat köszönhetek ennek is. Azért valahol egy értékrend nagyon világosan kirajzolódik, hogy miről lehet lemondani, és miről nem. És azt hiszem, hogy ebben pont ez az érdekes: egy nagyon hétköznapi, zsidó kispolgári családnak a szellemisége.

A ruháink miatt nem volt kisebbségi érzésünk. Amíg erre mód volt, addig varrónő varrta a ruháinkat, illetve kiskorunkban a nagymama. Nagyon nagy gonddal öltöztettek minket. Később anyánk beiratkozott egy szabás-varrás tanfolyamra, és töretlen lelkesedéssel szabott és rajzolt, és varrt nekünk. Volt ott, a Garay utcában egy kis méterárubolt, aminek a tulajdonosával nagyon

jóban volt anyám. Volt, hogy majdnem egy vég kartont megvett. Varrógép még a nagymamám idejéből volt. Gondolom, hogy mai szemmel nem volt túl igényes, amit ő varrt, de egy fiatal, ha bilit tesz a fejére, abban is szép. Az iskolában egyenruha volt, ott nem érezhettük magunkat rosszul öltözöttnek, és különben sem volt egy jómódú osztály. De egy-két jó darab is mindig akadt. A kirakatrendezői szakma azzal járt, hogy volt kereskedőismeretség. Például emlékszem, hogy 1943-ban kaptunk mind a ketten egy-egy nagyon szép kabátot a nővéremmel. Lautenburg Laci bácsi a Herczeg & Fodornál dolgozott, kirakatrendező volt, és személyzeti áron megkaptuk. Ilyesmi mindig volt.

Közben persze zajlott a világtörténelem, és otthon mindig mindent megbeszéltünk. Az első zsidótörvénytől [lásd: zsidótörvények Magyarországon] kezdve a várható háborúig, Hitler hatalomra jutásáig, Mussolini, Gömbös Gyula, minden téma volt, és életkoromtól függetlenül bevontak ebbe. Felmerült például, hogy próbáljunk-e kivándorolni. Nekünk, gyerekeknek is teljes szavazati jogunk volt, és én, a heves magyar nemzeti érzelmű tiltakoztam legjobban, de a szüleim is nagyon nehezen szánták volna rá magukat. Azért végignéztük a térképet, és Új- Zéland tűnt a legrokonszenvesebbnek, de sehol a világon nem volt semmilyen kapcsolatunk. Az egyetlen ismerős a Filléres Áruház tulajdonosa, Ungár Ernő volt, gazdag, okos és jó ember volt, aki még időben elment Amerikába. Hozzá fordult apám befogadó nyilatkozatért, ami 1945 végén érkezett meg. Akkor viszont már úgy gondoltuk, hogy erre semmi szükség nincs. Szóval, teljes pontossággal követtük, hogy mi történik a világban.

Apámat állandóan behívták munkaszolgálatra. Nem tudom pontosan felidézni, hogy mikor volt az első behívás, talán 1940-ben. Akkor azt mondták, hogy három hónap, és Diósjenőre vitték. Ezt valahogy egy kicsit úgy éltük meg, hogy meg kell lenni, mert az úgynevezett elmaradt korosztályokat hívták be. Apám 1901-ben született, és rajtuk kívül még három olyan korosztály volt, akiket éppen a háború vége, a békeszerződés miatt nem soroztak be katonának. És akkor ez volt a gyűjtőfogalom, hogy elmaradt korosztályok. Később, amikor már beléptünk a háborúba, rendszeres és egyre hosszabb lett a munkaszolgálat. Hála istennek, nem vitték ki Ukrajnába, sőt olyan szerencséje volt, hogy a leghosszabb időt, talán nyolc hónapot, Eszergom-Táborban töltötte, aminek közismerten egy nagyon rendes ember, Gidófalvy Kis Károly volt a főparancsnoka. Természetesen kemény munka, csákányozás és megalázás volt, de nem úgy, ahogy például ott, ahol a jutasi kiképzésűeket engedték garázdálkodni [Az első és második világháború között csak az lehetett a magyar honvédségnél altiszt (később tiszthelyettesnek nevezték ezt a rangfokozatot), aki elvégezte a Jutas pusztán (Veszprém vm.) a tiszthelyettesképző iskolát. A tanfolyam kezdetben négy éves volt (hadapród iskolák), majd 1934-től két éves (de gyorsított módon egy év alatt is el lehetett végezni). – A szerk.]. Úgyhogy neki ilyen értelemben sokat köszönhetünk, mert például ilyen lehetőségek voltak: anyám küldött egy táviratot, hogy „Apa meghalt. Gyere haza a temetésre”. Ehhez az kellett, hogy bemenjen a hitközséghez, és szerezzen egy halotti bizonyítványt, mondjuk, Stern Samuról. Azt senki nem firtatta, hogy az nekünk milyen rokonunk, lehetett egy nevelőapa vagy akárki. És akkor adtak eltávozást. Itt született egyébként egy életre szóló baráti kapcsolat valakivel, akivel ott apám együtt volt munkaszolgálatos. Látogatni lehetett, és anyám a vonaton ismerkedett meg az illető feleségével, akit Ella névnek hívtunk. Az én számomra jelentős volt az egész család, mert ez volt életemben az egyetlen vallásos zsidó család, akiket közről láttam. Neológok voltak, de betartották a vallást.

Azt pontosan nem tudom, hogy mit csináltak a munkaszolgálatban, csak ez maradt meg, hogy csákányoztak. De mesélt apám olyanokat, hogy az egyik helyen a földön aludtak, és az arcán egerek vagy békák ugráltak. Szóval ezek rettenetes megpróbáltatások voltak, az egészségnek mégis valamilyen cserkész tábor jellege volt. Nagyon nehéz ezt így utólag érzékeltetni, hogy miért. Olyan negyven év körüli emberek kerültek össze, akik élni akartak, akik többnyire vitték valamire az életben, akiknek volt céljuk, hogy ezen egyszer túl leszünk, és hazamegyünk. Akiket a családjuk lelkileg támogatott, törődéssel és mindennel, amit meg lehetett venni, bakancsot vagy kesztyűt. Nagyon rossz ellátási viszonyok voltak, és a mi helyzetünk sem volt rózsás.

A zsidóság valahogy elfogadta, hogy valamilyen büntetés jár nekünk. Anyámtól hallottam olyan morgásokat, hogy azok a buttonos zsidó asszonyok tehetnek mindenről, akik csak ülnek a kávéházban. A „buttonos” abból eredt, hogy a fülükben egy gombszerű briliáns fülbevaló volt, tehát az angol gomb szóból. Ez egy fogalom volt, hogy a buttonos zsidó asszonyok.

Tragikomikusnak tartom, hogy elfogadtuk, mintha járna nekünk valami büntetés, valami rosszabb sors, amiért túl jó dolgunk van. Nagyon furcsa, nem tudom megmagyarázni, miért volt, talán évtizedeken keresztül erre manipulálták az agyunkat. És anyámban is volt egy ilyen ellenséges érzélem a gazdag zsidókkal szemben.

Szóval voltak eltávozások, volt közben pár hónapokat itthon, és maximálisan igyekeztünk úgy élni, mintha normális világban élnénk. Éppen 1944. március 19-én temették az óbudai temetőben anyám nagybátyját, Goldstein Szamit. Gyönyörű napsütéses idő volt, én voltam ott anyámmal. És a temetés után jöttünk a Bécsi úton, és rengeteg német motoros zúgott el mellettünk. Hazamentünk, nem gyalog, hanem trolival. Ez volt az első és egyetlen troli Budapesten. A többi már Sztálin születésnapjain indult. Hazaértünk, apám és Klári holtápadtan, és tragikus hangon közölték, hogy megszálltak minket a németek [lásd: Magyarország német megszállása]. Nagyon nagy volt a rémület. Apám a németek bevonulásakor még otthon volt, amikor a csillagviselési [lásd: sárga csillag] rendeletet hozták, még akkor is otthon volt, de amikor a csillagos házba kellett költözni, akkor már nem volt otthon, tehát a kettő között valamikor hívták be újra. Az Erdélyben lévő Ratosnyára [Maros-Torda vm.] került.

Na, jött a sárga csillag, a tanévnek vége, kijárási korlátozások, csillagos ház elrendelése. Anyámmal rengeteg lakást megnéztünk, sehol nem találtunk helyet, mígnem a szemben levő házból, a Garay utca 4-ből, ami csillagos ház volt, valaki megszólította anyámat, hogy ő minket látásból jól ismer, és fölajánlja az egyik szobáját. Odaköltöztünk. Rettenetes volt. Össze kellett kapkodni mindent, és leltárt kellett csinálni, hogy mit vihetünk magunkkal, és ez nagyon szűkre szabott volt. Az ágyainkat vittük át és személyes holmit. Szekrényt, asztalt, fotelt nem, de hát abban a lakásban is volt berendezés. Már előtte le kellett adni rádiót, szőnyeget, hogy a magyar nép ajándéka a németeknek. [Zsidók tulajdonában 1944 áprilisától nem lehettek rádiókészülékek. (Ezt megelőzte a telefonok kötelező beszállítása.) Április 7-től korlátozták a zsidók utazását, nem használhattak személyautót, motorkerékpárt, nem utazhattak vasúton, taxin, hajón vagy társasgépkocsin. Kijárási tilalmat a csillagos házak kialakítása után vezettek be: 1944 június végétől ezeket a házakat csak meghatározott időpontok között volt szabad elhagyni. (Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945, 221–222. oldal, 226. oldal.) – A szerk.] A csillagos háznak volt egy olyan hozadéka, hogy abban a lakásban összetalálkoztunk két fiatal nővel, akik a Bethlen téri sürgősségi kórházban dolgoztak. Ez a sürgősségi kórház úgy jött létre, hogy az Amerikai úton volt a zsidó Szeretőkórház [Ez a Chevra Kadisa Szeretőkórháza, ami ma az Országos

Idesgesbészeti Intézet kórháza – A szerk.], aminek az épületét elvették, és beköltöztették a Bethlen téri zsidó iskola épületébe. Ez azzal a céllal jött létre, hogy a kistarcsai internálótáborban megbetegedett zsidókat itt fogják gyógyítani. Tehát egy őrzött épület volt, volt, hogy fegyveresek őrizték. Ez a két fiatal nő ott volt segédápoló, és 1944 májusában bevittek minket a testvéremmel oda dolgozni. [Braham a következőket írja: a modern, jól felszerelt Szabolcs utcai Zsidókórházat 1944 májusában elvették a németek. Ezután a zsidó tanács két szükségkórházat létesített, az egyiket a Wesselényi utcai zsidó hitközségi iskola épületében, a másikat a Bethlen téren, az OMZSA-székház épületének egy részében. Mivel ezek a kórházak a gettón kívül voltak, csak különleges engedéllyel lehetett igénybe venni őket. A kórházakat a Nemzetközi Vöröskereszt Központi Szükségkórházának nevezték, hogy megvédjék őket a nyilasoktól. A gettón belül is voltak kisebb kiegészítő egységek, amelyeket szintén vöröskeresztes kórháznak neveztek, de a nyilas támadásoknak se a gettón kívül, se a gettón belül nem tudták elejét venni. (December 28-án például megtámadták, és 24 órán át rettegésben tartották a Bethlen téri kórházat, majd 28 beteget mint túszt magukkal vive távoztak. A túszoikat később megölték.) – A szerk.] Ennek azért volt jelentősége, mert semmit sem tudtunk, és mindentől rettegtünk. Mindig jött valamilyen hír. Hogy nem viszik el az asszonyokat, csak a lányokat. Gyorsan névházasságot kell kötni. Csak azt viszik el, akinek nincs munkája. Aki dolgozik, azt nem. Volt olyan is, hogy nem viszik el azt, aki kikeresztelkedik. Úgyhogy a ház légópincéjébe járt egy katolikus pap tanfolyamot tartani. Ezért ismerem elég jól az Újtestamentumot. Nem akart egyikünk sem katolizálni, de érdekelt, és volt rá idő.

Tehát bekerültem a kórházba 16 évesen, egy olyan gyerekként, akinek addig egyetlen kötelessége az volt, hogy jól tanuljon. Otthon legfeljebb a mosogatásnál törölgettem. Egy negyvenágyas kórterembe kerültem, ahol szalmazsákok és priccsek voltak. Az iskola tornaterme volt berendezve. Egy olyan ápolónőhöz kerültem, aki leült tanítani, hogy milyen egy kórház, hogyan kell dolgozni. Hihetetlenül sok emberséget éltem meg a kórházban. A munkám meglehetősen nehéz volt, kondérokot kellett cipelni, ételt osztani, edényeket összeszedni, elmosogatni, ágytálazni. De az egésznek volt egy légköre, egy teljesen pozitív légköre. Jók voltak egymáshoz az emberek. Például valamikor júliusban hívott a nővér, hogy az L. doktor úrnak ki kell mennie az Elemér utcába egy beteget megnézni, menjek vele, és vigyem a vérnyomásmérőt. Azt gondoltam magamban, hogy letörök a doktor úr keze, ha ő viszi. De nem mertem visszabeszélni, vittem. Később kiderült, hogy azért küldött el, mert akkor halt meg egy idős beteg a kórteremben, és meg akartak kímélni attól, hogy ott legyek, amikor meghal egy ember. 1944 közepén. Bombázások és minden közepén. Fontos volt nekik, hogy ne lássak valakit meghalni.

Egyébként nagyon nagy élet volt a kórházban, rengeteg fiatal volt, ápolónők, orvosok. Egyfolytában jöttek szökött munkaszolgálatosok, úgyhogy lassan a templom épülete is megtelt. Ennivaló egyre kevesebb, egyre többfelé kellett osztani, de mindeközben nagyon jól éreztük magunkat.

Még a nyáron történt, talán július vége lehetett, egyszer csak a kórház tele lett apró gyerekekkel. Kiderült, hogy a Kolumbusz utcában volt valami átmeneti otthon [lásd: Kolumbusz utcai menekülttábor], ott összeszedték a kisgyerekeket, és áthozták a kórházba őket azzal, hogyha van időnk, törődjünk velük. Ilyen elveszett, magányos gyerekek voltak. Elkezdtem ott dajkálni egy borzasztó édes, kétéves forma kislányt, és hazavittem. Amikor meglátta anyámat, kitért karral odarohant hozzám, hogy Anyuka! Kész, a dolog el volt intézve. Freund Sanyikának hívták, később

megtudtuk, hogy Szatmárnémetiből menekültek a szülők. Volt egy kislányuk is, azt anyám barátnője vette magához. Az történt, hogy a szülők elengedték a gyerekeket, hogy tudjanak menekülni. A nyilas hatalomátvétel előtt egy-két nappal megjelentek a szülők, megtaláltak minket, és elvitték a gyerekeket azzal, hogy valahogy megpróbálnak eljutni Palesztinába. Remélem, hogy eljutottak, többet nem hallottam róluk.

Szeptember 17-én éppen a kórházban voltunk, amikor beállított anyám kőporos hajjal és ruhában. Jött megnézni, hogy a kórházra nem esett-e bomba, mert a Garay utca 4-ből kibombáztak minket. Azon a lakáson keresztül ment be egy bomba, ahol éltünk, és a pincében robbant. Légitámadó alatt nem lehetett az utcán közlekedni. Ha meglátták volna anyámat, minden figyelmeztetés nélkül lelőtték volna. De mindenképpen tudni akarta, hogy velünk mi lett. Az ápolónői ruhában rohantunk haza, és rögtön el is kapott ott valaki: „Maga ápolónő, azonosítsa ezt a halottat.” Úgyhogy megkaptam azt, amitől megkíméltek a kórházban. Iszonyú volt.

A kibombázás után átköltöztünk a Rákóczi út 76-ba, ami egy sarokház. Addigra már aki tudott, szökött, ezért viszonylag könnyebb volt szobát találni csillagos házban. Ennek a háznak két kapuja van, az egyik a Rákóczi útra, a másik a Szövetség utcára nyílik. Itt ért bennünket Horthy proklamációja, aminek nagyon örültünk. Már vettük le a házról a csillagot, amikor jött Szálasi [lásd: nyilas hatalomátvétel], és egyszer csak arra kaptuk fel a fejünket, hogy tömeg gyűlt a ház elé, hogy viszik el a zsidókat. Akkor egy másodperc alatt elhatároztuk, hogy elmegyünk a másik kapun. Abban az egy szál ruhában, ami rajtunk volt, csillag nélkül persze, jobbról-balról belekaroltunk anyámba. Emlékszem, egyfolytában azt mondtam, hogy „Anyukám, viselkedj úgy, mintha a gyerekek valami jópofa történetet mesélne. Ne ezzel a kétségbeesett arccal menj”. Elmentünk a Hernád utcába a nyomdász nagybátyám keresztény barátjához, hogy tudnak-e segíteni. Az asszony sírva mondta, hogy nem tudnak befogadni. Mit csináljunk? Maradt a Bethlen tér. Elmentünk a kórházba, ahol természetesen befogadtak minket. Anyámat is felvették segédápolónőnek. Hol volt hely? Hát a fertőző osztályon. Később annyira tele lett a kórház, hogy egy ilyen kis ablaktalan raktárhelyiséget teleraktak polcokkal, és ott aludtunk a polcon.

Nekem egyébként valami kéreg keletkezett az idegeimen. Nagyon furcsa ellentmondásos időszak ez. Végig nem tudtam elképzelni, hogy nekünk valami bajunk lehet. A kibombázott lakásban eltűnt a gimnáziumi bizonyítványom. Mit csináltam 1944 októberében? Elballagtam a gimnáziumba, ahol már megkezdődött a tanév, de nekem nem volt szabad járnom. Tessék nekem adni egy másik bizonyítványt. Amíg vártam, hogy megcsinálják, senki nem állt szóba velem, csak a pedellusné, aki ott tologatta az olajos fűrészport. Nem tudom, mit gondolhattak rólam, mire számítok, hogy az iskolai bizonyítványomat rendben akarom tudni.

Valahogy olyan volt a légkör, hogy minket például a bombázás szinte nem érdekelt. Egyszer egy másik lánnyal légitámadó alatt fölmentünk a tetőre, hogy lássunk is valamit. Nagyszerű kulturális élet volt. A szép nagy lépcsőházban esténként ültünk a lépcsőn, énekeltünk, volt, aki verset mondott.

November elején jött a rendelet, hogy az 1904 és 1928 között született [zsidó] nőknek be kell vonulni [Október 22-én hirdetmények jelentek meg Budapest utcáin, amelyeken felszólítottak „minden 16 és 60 év közti zsidó férfit, illetve minden 18 és 40 év közti zsidó nőt, hogy jelentkezzenek »sorozásra«. Október 26-ig mintegy 35 000 zsidót, köztük mintegy 10 000 nőt mozgósítottak. Sietve munkaszolgálatos századokba szervezték, és árokásásra vagy védelmi erődítmények építésére vezényelték őket a főváros déli és délkeleti peremvidékére”. (Randolph L.

Braham: A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003.) – A szerk.]. Ugye anyám 1904-es volt, én 1928-as. És akkor anyám azt mondta, hogy őt nem fogják hajtani. Nem mentünk el. És nem jelentett fel minket senki, mert azzal, hogy bementünk a kórházba, eltűntünk a szeme elől azoknak, akik feljelenthettek volna. A kórházban többször volt razzia, de mi a fertőző osztályon voltunk, és oda a németek és a nyilasok se nagyon akartak bemenni. Egyszer elvittek ötven férfit. Ez állítólag egy alku volt, hogy ötven embert elvisznek, és a kórházat békén hagyják. Rengetegen voltunk ott. Végül a nővérem karácsony este tífuszos lett. Egy ablaktalan szobának a felső ágyán feküdt, alatta egy ugyancsak tífuszos beteg, talán attól kapta el, és anyám egy széken állva fogta a kezét, és ápolta. Felgyógyult.

1945. január elején egyszer csak megjelent apám a kórházban. Addig semmit nem tudtunk róla. Már említettem, hogy a cselédszobában, aminek a lépcsőházból is volt egy dupla ajtós bejárata, és a konyhából is volt egy bejárata, szinte az első perctől kezdve lakott albérlő, egy L. Anna nevű nő, aki egy éjjel-nappal nyitva tartó közeli újságos-trafikos bódében dolgozott. Nagyon egyenes, katonás, férfias megjelenésű nő volt. Szeretett minket, és ez kölcsönös volt. Amikor a csillagos házba mentünk, egy nyilas házaspár költözött a lakásunkba, de Anna maradt a cselédszobában. Ahogy elkezdődött a visszavonulás, apám megszökött. Körülbelül úgy lépett meg, mint Tabi László a vödörrel [Utalás Tabi László humorista karcolatára, amelyben leírja, hogy két vödörrel a kezében szökött haza a munkaszolgálatból, és ha igazoltatni akarták, azt mondta, vízért megy a kútra. – A szerk.]. Szerzett valahol egy kis kézikocsit, rá egy ócska kályhát, mintha lakatoshoz vinné, és jött Pestre. Az öltözete eléggé megfelelt egy munkás öltözetének, és bajuszt is növesztett. Pesten megpróbált valahol helyet találni. Nem tudom, hol beszélt Annával, talán a trafiknál, elég az hozzá, hogy Anna elbujtatta apámat a szobájában. Körülbelül három hónapig élt ott, és nem vették észre. Nappal piszennie sem volt szabad. Aztán januárban már nem bírta tovább, és bejött a kórházba. És akkor ott együtt ért minket január 14-én a felszabadulás [lásd: Budapest felszabadítása].

Apám rettenetesen lefogyott, mert 1937-től vagy 1938-tól gyomorfekélye volt. Folyamatosan végigkísérte, hogy diétáznia kellett, vigyáznia kellett. És így csinálta végig az 1944-es évet, aztán a felszabadulás után összezsugorlott. A MABI kórházba került [MABI – Magánalkalmazottak Biztosító Intézete. Ma a Péterfy utcai kórház – A szerk.].

Újraindult az élet, nem volt a világon semmink, se enivaló, se világítás, mégis hihetetlenül boldogok voltunk. Az első perctől kezdve mindenütt ott voltunk. Január végén volt a Magyar Színházban egy toborzó nagygyűlés, és óriási élmény volt, mert a kedvenc színészeink, Major Tamás, Gobbi Hilda, Várkonyi Zoltán is fellépett [Major Tamás [(1910–1986) – színész, rendező, színházigazgató. Meghatározó szerepe volt a háború előtt a Nemzeti Színház ifjúsági előadásainak létrehozásában. A Nemzeti Színház igazgatója (1945–1962), majd főrendezője (1962–1978) volt, majd 1982-től a Katona József színház tagja; Gobbi Hildát (1913–1988) pályafutása leghosszabb szakasza szintén a Nemzeti Színházhoz kötötte. Várkonyi Zoltán (1912–1979) – színész, rendező, színházigazgató. A Vígszínház főrendezője (1961-től), majd igazgatója (1971–1979) volt. Korábban tagja volt a Nemzeti Színháznak, a Madách Színháznak, ill. a Művész Színháznak. Nevéhez fűződik több magyar klasszikus regény megfilmesítése. – A szerk.]. Kerestük a barátokat, ők is minket. Amikor apám először hazament a lakásba, akkor szólt a nyilasoknak, hogy menjenek el, mert visszajött a tulajdonos. Rögtön eltűntek. Aztán apámmal ketten darabonként hazahoztuk az ágyat a Rákóczi útról. Kezdődött az élet.

Klári 1947-ben hozzáment B. Sándorhoz, akivel egy zsidó diákbálon ismerkedett meg a háború alatt. Sándor 1922-ben született egy vallásos neológ zsidó kispolgári családban. Apja ügynök volt, anyja háztartásbeli. Sándornak volt egy egy évvel idősebb nővére, aki férjével és 1943-ban született kislányával túlélte a háborút. A lány könyvelő lett, többször férjhez ment, gyermeke nincs. Sándor hiába érettségizett kitűnőre, egyetemre nem mehetett. Szakmát tanult, gyárban dolgozott, aztán munkaszolgálatos volt. 1945-ben aztán felvették az egyetemre, mérnök lett. Klári később magyar-angol szakon elvégezte a bölcsészkart, és nyugdíjáig tanított. Sándor 1980-ban meghalt. Egy fiúgyermekük volt, aki 1982-ben disszidált Ausztráliába. Klári 1992-ben kiment hozzájuk, és azóta ott él.

1945 elején újraindult a gimnázium, és hetedikben folytattam [Az 1940-es XX. törvény kimondta a nyolcosztályos elemi népiskola fokozatos bevezetését, de a háború miatt a törvény nem lépett életbe. (Az 1930-as évektől kezdve azonban helyi kezdeményezésben már létrejöttek nyolcosztályos elemi iskolák.) A nyolcosztályos általános iskola 1945-ös bevezetésétől kezdve már nem indult sem polgári iskola, sem nyolcosztályos gimnázium, a meglévők pedig kimenő rendszerben szűntek meg. – A szerk.]. Nem vesztettük el az évet, mert akik 1944 szeptemberében elkezdhettek járni, azok se sokat jártak: szénzünet volt, aztán jött az ostrom, utána rögtön nem volt se fűtés, se világítás, úgyhogy aztán velük együtt folytattuk mi is.

És itt jön az, amire még most, hatvan évvel később sem tudok választ adni: nem beszéltünk arról, ami történt. Se egymással, se a nem zsidókkal. Az osztályból két zsidó lány odaveszett. Nem beszéltünk róla. Egy lány a deportálásból jött vissza. És tőle se kérdeztünk semmit, és ő sem mesélt semmit. Azt, hogy deportálásból jött vissza, onnan tudtuk, hogy kopasz volt, tele volt kiütéssel az arca. Inkább nem is mertünk odamenni hozzá. A legjobb barátnőmmel egymás nyakába borultunk – „Megvagy, de jó!” – és nem meséltük el egymásnak, hogy kivel mi történt.

1945-ben még történt valami. A nevünket Kaudersről „H”-ra magyarosítottuk. Én mind a mai napig nagyon nehezen tudom kimondani, hogy zsidó vagyok. A valláshoz soha többet nem tudtam visszatérni. Nem azért, mert féltem, hiszen anyámat mindig elkísértem a templomba. 1949-ben, amikor már dolgoztam, egy kollégám jóindulatúan szólt, hogy ne menjek templomba, mert ez összeférhetetlen a párttagsággal. És amikor anyámnak elmondtam, azt mondta, hogy nézd a büdös zsidóját, ő is ott volt a templomban, különben honnan tudná. Még 1948-ban is rossz érzésem volt, amikor szombaton egy barátommal villamosra szálltam, és mentünk valahová. De ez már hit nélküli volt. A hitet fokozatosan vesztettem el, ahogy megtudtuk, hogy mi lett az újpesti rokonsággal, ahogy Engel Ervin elemésztődött a bánattól.

1946-ban leérettségiztem, és mentem a bölcsészkarra magyar-angol szakra. Korábban már tanultam angolul, de nem tudtam igazán jól. Az egyetemen nagyon nagy társadalmi élet volt, a politizálás is ott kezdődött az életemben. 1947-ben beléptem a kommunista pártba. Az apám és a nővérem már 1945-ben belépett a kommunista pártba. Nem szerettem igazán a bölcsészkart. Nagyon jó voltam magyar irodalomból, lehet mondani, hogy a tanárnő kedvence voltam, és évekig megszoktam, hogy szinte nekem magyarázott az órákon. És akkor beültem órákra az egyetemen, és úgy éreztem, hogy ez lapos és semmitmondó. Elég hamar kialakult, hogy nem annyira órára jártunk, mint a sarki presszóba egy szimplára.

Aztán úgy döntöttem, hogy inkább pénzt akarok keresni, és otthagytam az egyetemet. Két évet jártam, de az alapvizsgát, ami kötelező lett volna a második év végén, már nem raktam le. Az

egész évfolyamból, legalábbis a párttagok közül, csak a Litván Gyuri rakta le, aki egy nagyon lelkiismeretes és alapos fiú volt. [Litván György történész - 1955-ben a Nagy Imre körül csoportosuló pártellenzékhez csatlakozott. Azzal vált híressé, hogy az 1956. március 23-i angyalföldi pártaktíván elsőként követelte nyilvánosan Rákosi Mátyás távozását. 1956 után börtönbe került, ahonnan 1962-ben amnesztiával szabadult. - A szerk.]

1949. januárban már dolgoztam. És akkor egy olyan korszak jött, amikor itt megláttam valamit, akkor idementem dolgozni, ott megláttam valamit, akkor odamentem, de közben már kaptam a harmadikba. Később sokat gondolkodtam ezen, és sokáig azt hittem, hogy egy elhúzódo kamaszkorról van szó. De nem. Rájöttem, hogy ez a holokauszt volt. Mint egy inga, amivel a házakat rombolják, úgy lökött ki engem a holokauszt jól megfogalmazott és körülhatárolt életemből. Nem találtam a helyem. Elég hosszú időbe telt, amíg megtaláltam. De aztán megtaláltam, nagyszerű szakmát választottam, felnőtt fejjel elvégeztem a közgazdasági egyetemet. Nyelvekben mindig jó voltam, úgyhogy nagyon sikeres szakmai életem volt. Úgy tekintek vissza az életemre, hogy sikeres volt. Keresgéltem, keresgéltem, ami nem volt jó, otthagytam, mertem dönteni, mertem változtatni.

1951-ben férjhez mentem. A munkahelyen ismerkedtünk meg. Nem volt zsidó, de ez nem okozott semmilyen problémát. Az összes zsidó barátnőm nem zsidó fiúhoz ment feleségül. Nem azért, mert mint ahogy sokan mondták, a zsidó fiúkat megölték. Sokkal inkább arról van szó, hogy nem akartunk zsidók lenni. Nem tértünk ki, nem tagadtuk meg a zsidó voltunkat, de azt gondoltuk, hogy legyünk egyformák. Amúgy is az életem egyik meghatározó motivációja az egyenrangúság, hogy nem másodosztályúnak lenni semmilyen körben, és ezt valószínűleg sokan így éltük meg. Nem is törődtem ezzel, a munkahelyemen évtizedekig nem tudtam emberekről, hogy ki zsidó, ki nem. A baráti köröm is olyan volt, hogy fele zsidó, fele nem. A férjem munkáscsaládból származott. A jogi diplomát már a házasságunk alatt szerezte, ő is esti tagozaton. A családjuk nem nagyon törődött azzal, hogy zsidó lányt vett el. Nem volt különösebben összetartó család. Az apja nem élt már, az anyját nem érdekelte. Azok a rokonai, akik igazán szerették őt, elfogadtak. És az én családomban sem volt semmilyen ellenérzés. A férjem egyébként inkább nézett ki zsidónak, mint én, úgyhogy a munkahelyén sokszor kapott olyan megjegyzést, hogy mert ezt mi, zsidók értjük, és soha nem korrigált. Rendkívül fontosnak tartotta, hogy vállalja a feleségét. Született két gyerekünk, mindkettő diplomás. Az egyik gyereknek zsidó lett a házastársa, a másiknak nem. Nagyszerűek a gyerekeim, mind a kettő jó házasságban él, az elsőben ugyanazzal, öt unokám van, akikkel hallatlanul jó a kapcsolatom.

Az 1950-es években elég szegényesen éltünk, de valahogy nem éreztük. Fiatalok voltunk. A szabadidőt családi programokkal töltöttük, rengeteget jártunk színházba, hangversenyre. Az 1960-as években folyamatosan jobb anyagi körülmények közé kerültünk, rendszeresen jártunk színházba, moziba, olvastuk a „Nagyvilág”-ot, a „Kortárs”-t, az „Új Írás”-t, az „Élet és Irodalom”-t. A baráti társaságunk főleg munkahelyi ismeretségeken alapult. Egyáltalán nem volt érdekes, hogy ki zsidó, ki nem.

Közben estin elvégeztük az egyetemet. Nagyon segítettük egymást. A férjem és köztem nem volt nagy kulturális különbség, mert ugyan a családból nem hozott annyit, mint én, de kimagasló tehetség volt, ragyogó feje volt, magába szívott mindent. Nyelvet csak egyet tudott, a németet, de ezen elég jól beszélt. Nem úgy mint én, de megértette magát, filmet meg tudott nézni. És nagyon

szeretetreméltó, hallatlanul segítőkész ember volt.

Ennél részletesebben az 1945 utáni életemről nem akarok beszélni. Amiről azért úgy gondolom, hogy kell beszélnem, az az, hogy hallatlanul naiv és idealista módon lettem párttag. Halálosan komolyan vettem mindent. Elhittem, hogy a szovjet katonák azért jöttek Magyarországra, hogy engem megmentsenek. A férjem nálam sokkal okosabb volt, sok mindenről felvilágosított, hogy például hogyan álldogáltak a dicső szovjet csapatok Varsó előtt, milyen nagyhatalmi játszmák zajlanak és sok mindenről. Nagyon világosan látott, annyira világosan, hogy volt is az életében egy olyan szakasz, hogy súrolta a depresszió határát, amikor belegondolt abba, hogy ez így rossz. Amikor én még ezt egy javítható dolognak tekintettem, akkor ő tisztán látta, hogy nem, és zavarta, hogy valami olyat csinálunk, ami reménytelen. Persze ő hallgatta a Szabad Európát [lásd: Szabad Európa Rádió] és az Amerika Hangját. Én nem, mert nem szerettem a bemondók hangszínét. Nekem visszamenőleg nagyon komoly problémát okoz: tudom, hogy rengeteg jót csináltam a munkahelyem, a káderfejlesztésben, előléptetésben, és mégis olyan valaminek voltam a szolgálja vagy kiszolgálója, ami úgy volt rossz, ahogy volt. Igaz, hogy én nem tudtam, és ha esetleg megtudhattam volna, akkor gyorsan becsuktam szemem, fülem. Csak az anyám volt az, aki soha semmit nem hitt el. Mi az apámmal igen. Anyám már a Rajk-pert sem hitte el, és soha semminek nem ült föl.

Izrael állam létrejöttétől mind boldogok voltunk. Ez még a kommunistaságomban sem zavart, mert akkor még a Szovjetunió is megszavazta. De a kivándorlás gondolata soha nem merült fel. Az 1967-es háború [lásd: hatnapos háború] rettenetes volt. Akkor volt egy olyan párthatározat hogy Izraelt agresszorként el kell ítélni. A párthatározat vonatkozott ránk. Mind a ketten kivédtük, hogy nekünk bárhol erről nyilatkozni kelljen. Én ezt nem tekintem hőstettnek, de például a férjemet rengeteg helyre hívták pártnapot tartani. Nagyon dinamikus, jó fellépésű, nagyon tehetséges ember volt. Ebben az időben nem vállalt semmit. Mindenütt azt mondta, hogy nem ér rá. Akkoriban nem volt értelmes dolog kiprovokálni egy pártfegyelmet. De mind a ketten teljes szívvel drukkoltunk Izraelnek. Ezen veszett össze a férjem és Imre bácsi. Illetve Imre bácsival a férjem még a 67-es háború előtt vitatkozott össze, Imre bácsi Nasszerről nagyon jó véleménnyel volt, a férjem pedig azt mondta, beleölné a zsidókat a Vörös-tengerbe. Akkor még nem lehetett tudni, hogy ez tényleg bekövetkezik, de a férjem nagyon világosan látta a dolgokat. Ugyanez vonatkozik az 1973-as háborúra [lásd: 1973-as arab-izraeli háború], és arra is, amikor Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatot Izraellel.

Először 1995-ben voltam Izraelben. Rokonaink nincsenek, a nővéremmel turistaként mentem. Beszereztem az izraeli szállodák listáját, ráültem a telefonra, faxokat írtam, teljesen egyéni szervezésben csináltunk egy turistautat.